

ДОВІРА ЕЛЕКТОРАТУ ДО ЕЛЕКТРОННИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ: СВІТОВИЙ ДОСВІД

Сікора І. І.,
*аспірант кафедри політології та філософії
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка
ORCID ID: 0009-0006-0295-5275
ihorsikora@gmail.com*

Стаття досліджує важливість довіри при впровадженні електронних технологій у виборчий процес. Довіра розглядається як ключовий елемент, що забезпечує легітимність та ефективність виборів, особливо при використанні сучасних технологій, таких як електронне голосування та електронні реєстри виборців.

Основна увага приділяється взаємозв'язку між рівнем довіри громадян та успішним застосуванням цих технологій. Підкреслюється, що суспільна довіра визначає, наскільки охоче та ефективно громадяни використовуватимуть електронні рішення, що впливає на загальну ефективність виборчого процесу та сприйняття його результатів.

Наголошується на необхідності впровадження технічних та організаційних заходів для підвищення довіри. Значна увага приділяється забезпеченню прозорості процесів, безпеці даних та проведенню незалежних аудитів. Ці заходи розглядаються як ключові для зменшення ризиків маніпуляцій та забезпечення сприйняття цих технологій як надійних.

Автор аналізує фактори, що впливають на формування довіри до електронних виборчих технологій, включаючи попередній досвід, рівень технологічної грамотності населення та загальний рівень довіри до державних інституцій. Розглядаються приклади успішного впровадження електронних технологій у різних країнах.

Особлива увага приділяється ролі комунікації та освіти. Підкреслюється важливість прозорості комунікаційної стратегії та проведення освітніх кампаній для підвищення технологічної грамотності виборців.

У висновках підкреслюється, що довіра є фундаментальним фактором успішного впровадження електронних технологій у виборчий процес. Без належного рівня довіри навіть найдосконаліші технологічні рішення можуть бути неефективними. Рекомендується комплексний підхід, який враховує як технічні, так і соціальні аспекти, з особливим акцентом на побудові та підтримці суспільної довіри.

Ключові слова: довіра, довіра електорату, електронні технології, виборчий процес, електронне голосування, легітимність, безпека даних, прозорість, редемократизація.

Актуальність теми. Впровадження систем електронних технологій розглядається як спосіб поліпшення публічного сервісу, сприяння комунікації уряду з громадянами та оптимізації виборчих процесів.

Мотивації, що стоять за впровадження е-технологій у виборчий процес численні: від вдосконалена система підрахунку голосів до залучення більшої кількості виборців у електоральний процес. У науковій літературі спостерігається зростаючий дискурс щодо досвіду впровадження електронних технологій у виборчі процеси країн різних континентів.

Попри стабільне зростання кількості досліджень щодо використання електронних технологій у виборчих процесах, спостерігаються два протилежні тренди: деякі європейські країни, як-от Велика Британія, Нідерланди та Норвегія, відмовилися від електронного голосування, тоді як деякі азійські країни, зокрема Йорданія, Філіппіни та Індія, впровадили його у свої вибори. Загалом можна спостерігати тенденцію до зменшення кількості країн, що використовують електронне голосування: з 43 країн у 2010 році до 33 у 2019 році.

Незалежно від обраних технологій чи континенту, дана статистика можна пояснити зовсім неоднорідним досвідом та впливом на впровадження таких технологій у виборчий процес.

Жодна із електронних технологій, які застосовувалися у виборах не є і не може бути досконалою, оскільки тоді б не було необхідності у такої кількості електронних виборчих систем. Проте, досвід застосування одних і тих же технологій має різний вплив на інститут виборів у схожих країнах. Тому слід змістити фокус із технологічних інноваціях, які застосовуються, а до кінцевого результату – довірі до процесу та результату виборів, які проводилися із застосуванням таких технологій.

Таким чином, абсолютно точно можна стверджувати, що довіра є первинним елементом та відправною змінною складного рівня легітимних виборів не лише як до елемента впровадження електронних технологій у виборчий процес, а й як ключова вимога до демократичного устрою держави.

Отже, наявна практична необхідність для дослідження важливості категорії «довіра» як причини, яка зумовлює сприйняття або відхилення електоратом електронних технологій у виборчих процесах.

Таким чином, абсолютно точно можна стверджувати, що довіра є первинним елементом та відправною змінною складного рівня легітимних виборів не лише як до елемента впровадження електронних технологій у виборчий процес, а й як ключова вимога до демократичного устрою держави.

Отже, наявна практична необхідність для дослідження важливості категорії «довіра» як причини, яка зумовлює сприйняття або відхилення електоратом електронних технологій у виборчих процесах.

Метою дослідження є аналіз світового досвіду щодо довіри електорату до застосування е-технологій у виборчому процесі.

Науковий інтерес до даної теми виявляли зарубіжні та українські науковці: Н. Чірман, Г. Лінч, Дж. Вілліс, Д. Харні, М. Ярд, І. Дармаван, Д. Харні, В.П. Вишнеський, О.М. Гаркушенко, С.І. Князев та інші.

У даному дослідженні розглядаються останні дослідження досвіду впровадження електронних технологій, їх вплив на виборчий процес через призму довіри суспільства до результатів виборів та аналіз причин набуття або втрати довіри суспільства до впроваджених електронних технологій.

У дослідженні використано загальнонаукові методи, такі як аналіз науково-теоретичної літератури, порівняльний аналіз, синтез і загальносистемний підхід.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи досвід впровадження електронних технологій у виборчий процес у різних країнах, науковці дійшли висновку, що хоча цифровізація може бути незупинною, однак її вплив у нових демократіях світу, ймовірно, буде неоднозначним (Cheeseman, Lynch, & Willis, 2018).

Щоб зрозуміти причини такого неоднорідного впливу слід погодитися із думкою відомого дослідника Д. Харні наголошував, що усілякі соціальні суб'єкти (корпорації, підприємці та різні гілки влади, особливо військові) наділяють технології причинними властивостями до такої міри, що вони не критично – і часом згубно – інвестують у них, наївно вірячи, що це якимось чином вирішить будь-які проблеми, з якими вони стикаються (Harvey, 2003).

Однією з причин такого наслідку на думку М. Ярда (2010) є той факт, що більшість не розрізняє виборчу ефективність від виборчої прозорості. Таким чином, він стверджує, що хоча технології можуть допомогти досягнути обох цілей, вони зазвичай впроваджуються таким чином, що сприяють більше першій, ніж останній. Отже, створюються компоненти «чорного ящика», які «призводять до більш ефективної розробки та використання», водночас (технології) ризикують передати владу «від багатьох» в «руки небагатьох».

Чудово розкрили окреслені вище виклики «чорного ящика» Р. Гонггрейпом та В. Хенгевельдом (2006), які зазначають, що з одного боку, якщо система голосування буде побудована відповідно до сучасних вимог безпеки, вона все одно потребуватиме майже безмежної довіри до дуже обмеженої кількості осіб та організацій, що, принципово суперечить поняттю публічно перевірюваних виборів. З іншого боку, системи прямого електронного голосування (DRE) змушують нас залежати від єдиного підрахунку голосів, виконаного в програмному забезпеченні. Люди не можуть бачити електрони, тому вони не можуть спостерігати за підрахунком голосів, коли використовується система DRE.

Кеннет Р. Фляйшман (2020) відзначив, «Технології матимуть складні наслідки для суспільства, які буде важко передбачити, і які залежатимуть від рішень технологічних компаній, урядів, засобів масової інформації та громадян. ... Ключовим буде довіра, причому не сліпа довіра, а довіра, заснована на прозорому походженні інформації, що може допомогти користувачам здійснювати свою автономію та агенцію».

У вітчизняній та зарубіжній літературі феномен довіри в різних його проявах є предметом численних досліджень. Цю проблему досліджують фахівці різних галузей знань. Незважаючи на проведені наукові розвідки щодо з'ясування сутності категорії «довіра», немає єдиного визначення в наукових колах, як і поняття «довіра електорату».

Проте, значна частина науковців розділяє думку, що категорія «довіра» є поняттям, яке відображає взаємодію між різними соціальними суб'єктами, в той же час є соціокультурним мірилом розвитку суспільства та чинником його економічної активності (Лисенко, 2018).

У політології визначено два основні підходи до пояснення довіри до політичних інститутів. Перший підхід розглядає політичну довіру як результат культурного розвитку суспільства. Згідно з зазначеним підходом, довіра до державних установ виникає з загальної соціальної довіри, яка формується у взаєминах між людьми та їхніми спільнотами. Ця теорія стверджує, що схильність довіряти уряду є наслідком історично сформованої тенденції громадян довіряти одне одному.

Другий підхід пов'язує довіру до політичних інститутів з оцінкою їхньої діяльності громадянами. Ця теорія зосереджується на тому, як люди сприймають ефективність управління та результати роботи політичних інститутів. У цьому контексті довіра залежить від того, наскільки надійними громадяни вважають ці інституції. Надійність політичного актора (особи чи установи) оцінюється за двома критеріями: мотивація до відповідального виконання своєї політичної ролі та компетентність у виконанні своїх обов'язків (Budurushi, Neumann, Renaud, & Volkamer, 2018).

Загалом можна дійти висновку, що довіра це «внутрішнє» ставлення особистості до предмету чи суб'єкта, яке виявляє себе «зовнішньо» у міжособистісній, міжгруповій взаємодії.

Дослідники переважно схиляються до думки, що в загальному політична довіра зводиться до віри людей у свій уряд (Citrin, Muste, Robinson, Shaver, & Wrightsman, 1999).

З огляду на вище зазначене, слід погодитися з думкою науковців, що політична довіра – це позитивне ставлення суспільства до політичної системи та державних інституцій, яке базується на соціальній довірі, загальному задоволенні та економічній впевненості. Політична довіра складається з трьох складових: фидуціарного очікування, чесності та компетентності. По-перше, фидуціарне очікування – це рівень задоволеності, який мають усі громадяни країни, та їхні моральні очікування від членів парламенту. По-друге, чесність стосується громадської оцінки того, чи є члени парламенту надійними, наприклад, чи дотримуються вони своїх обіцянок. По-третє, компетентність стосується сприйняття громадянами членів парламенту з точки зору їхньої інтелектуальної здатності, прийняття рішень та дипломатичних навичок (Gumus, Yalcinkaya, & Kayaalp, 2019).

Відомий дослідник Д. Дуенас-Цід та ін. (2019), під час представлення доповідей та матеріалів науково-практичних конференцій визначили 64 фактори, які впливають на довіру до виборів, які використовують електронні технології.

Важливість довіри електорату чітко можна простежити й у викликах, які зустрічаються задовго до початку виборчого процесу, наприклад, починаючи від процедур закупівлі та логістики електронних систем до опублікування результатів виборів.

Свідченням цього може слугувати практичний приклад підготовки виборів у Кенії. Уряд Канади запропонував допомогти забезпечити кредити, необхідні для впровадження цифрового обладнання у 2013 році, але лише за умови, що це обладнання буде придбане у затвердженій компанії під канадським наглядом. Ця практика викликала серйозні суперечки, і після перегляду виборчих витрат Комітет державних рахунків парламенту Кенії звернувся до Генерального прокурора з проханням розпочати провадження щодо стягнення «305 мільйонів шилінгів з Канадської комерційної корпорації», які були сплачені як «комісія за посередництво» в рамках цього процесу (Cheeseman, Lynch, & Willis, 2018).

Кейс організації виборів у Кенії 2017 року яскраво демонструє проблеми з технологічною складовою. Вибір компанії Safran Identity and Security (раніше Morpho) без відкритого тендеру викликав сумніви щодо прозорості процесу. Компанія раніше була дискваліфікована під час тендеру, який згодом скасували. Safran не дотрималася строків постачання обладнання, що поставило під питання готовність системи до виборів. Вартість проекту була високою, а система не включала обов'язкову функцію реєстрації виборців. Додатково, Safran була материнською компанією Morpho Technology Canada, яка постачала невдале обладнання для виборів 2012 року. Це викликало підозри в конфлікті інтересів, що підірвало довіру до якості вибору підрядника та результатів виборів загалом [14].

Подібні проблеми виникли у зв'язку з виборами 2011 року в Демократичній Республіці Конго, після чого до бельгійської компанії ZETES було подано до суду в Бельгії за шахрайство на виборах після заяв про корупцію під час процесу закупівлі біометричних наборів для реєстрації виборців (Nation Media Group, 2017).

Зазначені приклади доводять, наскільки довіра електорату до електронних технологій може бути підірвана ще до того як е-технологія буде застосована.

Сама по собі цифровізація може покращити якість деяких аспектів виборчого процесу, не забезпечуючи при цьому вибори, які хоча б наближаються до того, щоб вважатися достовірними й відповідно такими, що матимуть довіру. Вибори в Уганді у 2016 році є прикладом успішності застосування технологій, зокрема: виборці були зареєстровані біометрично, їхні особи були перевірені;

система, дозволяла деяким виборцям підтвердити свою реєстрацію та визначити виборчі дільниці. Але вибори були позначені значними диспропорціями між суперниками, коли правлячий Національний рух опору (NRM) зміг реалізувати свої права набагато більше, тоді як зусилля лідера опозиції Кіззи Бесіг'є були ускладнені його арештом та залякуванням його прихильників. Більше того, результати показали досить високий рівень явки в регіонах, що підтримували NRM (European Union Election Observation Mission, 2016).

Комічна ситуація сталася на президентських виборах в Азейбарджані у 2013 році, яка підірвала віру у чесність результатів виборів. Так, для проведення президентських виборів було розроблено мобільний додаток, який би інформував населення про результати виборів. Проте, за день до проведення виборів в даному мобільному додатку були оприлюднені результати голосування за двох кандидатів на користь чинного президента Азейбарджана Алієва Ільхама Гейдара (Detector Media, 2013).

Абсолютно протилежний результат довіри електорату до результатів виборів отримали країни, які здійснювали систематичну підготовку до впровадження електронних систем у виборчий процес.

До прикладу, Гана розпочала цифровізацію свого виборчого процесу у 2012 році, коли вже була однією з провідних демократичних держав Африки та мала рейтинг «Вільна» від Freedom House. Цей процес частково був спричинений діяльністю наполегливої та незалежної виборчої комісії під керівництвом Кваджо Афарі-Гяна, що, у свою чергу, сприяло подальшому розвитку комісії. Зокрема, під його керівництвом комісія впровадила такі реформи, як використання прозорих виборчих урн, що підвищило довіру електорату.

На жаль, е-технології не дали бажаних результатів під час виборчої кампанії 2012 р. Виборча комісія працювала над удосконаленням протоколів, забезпечуючи додаткове навчання та впровадження заходи, які дозволяли виборцям голосувати іншими способами, крім електронного. Таким чином, під час виборчої кампанії 2016 року виникло значно менше проблем із цифровими технологіями, і жодна з партій не подала скарг, на відміну від 2012 року. Це, своєю чергою, допомогло підвищити довіру електорату до результатів виборів, незважаючи на те, що Афарі-Гян пішов у відставку (Cheeseman, Lynch, & Willis, 2018).

Важливим є досвід зміцнення довіри електорату до інституту виборів за допомогою електронних технологій у Бразилії. Даний досвід є особливо цінним для дослідження, оскільки опитування громадської думки та показники поведінки свідчать, що бразильці загалом довіряють виборчому процесу в своїй країні та суперечки щодо результатів були рідкісними, навіть у випадках, коли різниця між голосами, отриманими конкуруючими кандидатами, була незначною, і не було зафіксовано жодних інцидентів, які б поставили під сумнів дійсність підрахунку голосів.

Дослідження, присвячені довірі громадян до інституту виборів у 2004 році, показали, що 81,5% респондентів мали повну або часткову довіру до інституції Виборного правосуддя, при цьому 89,5% позитивно оцінили послуги, які вона надає, а 96,7% позитивно оцінили швидкість підрахунку голосів (Avgerou, 2013).

Варто зауважити, що впровадження електронних технологій почалося ще за військової диктатури та згодом процесів редемократизації політичного устрою Бразилії.

Поворотною подією стала поправка до Конституції 1985 року, яка розширила політичні права та надала право голосу малограмотним громадянам, яких було близько 30% від всього населення. Внаслідок включення до виборчого реєстру громадян та підвищення рівня їх освіти, явка на виборах 2000 року становила 94,6%, проте багато громадян не проголосували. Виборча система Бразилії поєднувала мажоритарну та пропорційну системи, таким чином ускладнюючи можливості неписьменних представників електорату чітко висловлювати свої уподобання. Незважаючи на різні інтерпретації того, що означали пусті та зіпсовані голоси під час голосування у 2000 році, для бразильських інституцій голоси, які не були враховані, стали чітким свідченням того, що громадянам було важко впоратися зі складними бюлетенями періоду редемократизації (Avgerou, 2013).

У 1986 році Виборчий трибунал Бразилії (TSE) розпочав комп'ютеризацію виборчої системи, створивши центральну базу даних виборців (Національний реєстр виборців). Це дозволило підвищити надійність реєстрації, запобігти реєстрації виборців у кількох реєстрах, підвищити ефективність реєстраційного процесу та забезпечити електронний зв'язок між окремими виборчими трибуналами (TRE) та виборчими дільницями. Однією з основних цілей Виборчого трибуналу було автоматизувати процес підрахунку голосів, що було реалізовано у 1994 році. Голоси підраховувалися вручну на дільницях, а потім перетворювалися в електронний формат і передавалися через зашифровану передачу на сервер підрахунку.

Система забезпечила позитивні результати та полегшила роботу комісії під час виборчого процесу. На початку 1995 року TSE, за фінансування Світового банку, створила робочу групу з представників TSE, TRE та IT-спеціалістів федеральних міністерств для розробки нових електронних засобів

у виборчому процесі і вже травні 1996 року завершено розробку першого електронного виборчого апарата та його програмного забезпечення (Avgerou, 2013).

Важливо звернути увагу, що нову систему тестували, впроваджували послідовно та поступово: вперше протестували на муніципальних виборах жовтня 1996 року у містах з понад 200,000 виборців та в обласних центрах, охопивши 33% виборців. Другий пілотний проект було проведено на загальних виборах 1998 року у містах з понад 40,000 виборців, досягнувши 67% виборців і лише у 2000 році система була впроваджена на муніципальних виборах по всій країні (Avgerou, 2013).

Важливою умовою успіху впровадження електронних технологій стала патерналістська політика Бразилії, починаючи із 1970-х років, коли тодішній націоналістичний військовий уряд визначив комп'ютерну індустрію як один з ключових секторів для індустріалізації країни і надавав субсидії бразильським компаніям для інвестицій у комп'ютерну техніку (Adler, 1988).

Добре організований і широко висвітлений процес удосконалення програмного забезпечення відбувався перед кожними новими виборами: запрошення політичних партій та інших соціальних суб'єктів для участі у тестових процедурах, безпекових тестах, такі як вилучення з випадкових виборчих діляниць та і тестування певної кількості машин, паралельне використання паперових бюлетенів та електронного голосування – все це сприяло нагадуванню громадянам про постійну турботу щодо забезпечення довіри до виборів (Avgerou, 2013).

Отже, послідовна державна політика державних інституцій у законодавчих, виконавчих сферах та чітка взаємодія із суспільством створили відкритість й безпрецедентну залученість різних суб'єктів у процедури підготовки й прийняття рішень у підготовці виборів, сформувавши передумови для довіри електорату до спроможностей електронних технологій та систем в цілому у забезпеченні виборчого процесу.

Перспективи подальшого розвитку досліджень. Враховуючи той факт, що поняття довіри є міждисциплінарним та пронизує різні соціальні сфери, які трансформуються під час впровадження електронних технологій у виборчий процес, а також наявний науковий інтерес, доцільно проаналізувати вплив на інші сфери соціального устрою чинників, які змінюються під час впровадження електронних технологій у електоральний процес.

Висновки. Довіра – це «внутрішнє» ставлення особистості до предмету чи суб'єкта, яке виявляє себе «зовнішньо» у міжособистісній, міжгруповій взаємодії, що є мірилом соціальної взаємодії, детерміновано культурно та історично.

Довіра електорату до електронних технологій породжується завдяки демократичній участі громадян у виборчих процесах. Впевненість громадян у реалізації демократичних процедур впливає на довіру до впровадження та подальшої практики виборчих інновацій, напр. електронне голосування тощо.

Впевненість у надійності та необхідності застосування електронних технологій значною мірою залежить від довіри до політичних інституцій, які його впроваджують та контролюють. Те, як громадяни сприймають мотиви та компетентність виборчих органів у проведенні виборів із використанням електронних технологій, впливає на їхню довіру до цієї технології. Інституції, що мають репутацію компетентних та справедливих арбітрів виборів, можуть використовувати її, активно працюючи над модернізацією виборчих інфраструктур та процесів.

Sikora I. Electorate's Trust in Electronic Technologies in the Electoral Process: Global Experience

This article explores the importance of trust in implementing electronic technologies in the electoral process. Trust is viewed as a key element ensuring the legitimacy and effectiveness of elections, particularly when using modern technologies such as electronic voting and electronic voter registries.

The main focus is on the relationship between citizens' trust levels and the successful application of these technologies. It is emphasized that public trust determines how willingly and effectively citizens will use electronic solutions, which affects the overall efficiency of the electoral process and the perception of its results.

The necessity of implementing technical and organizational measures to enhance trust is highlighted. Significant attention is given to ensuring process transparency, data security, and conducting independent audits. These measures are seen as crucial for reducing the risks of manipulation and ensuring the perception of these technologies as reliable.

The author analyzes factors influencing the formation of trust in electronic electoral technologies, including previous experience, the level of technological literacy among the population, and the overall level of trust in state institutions. Examples of successful implementation of electronic technologies in various countries are examined.

Special attention is paid to the role of communication and education. The importance of a transparent communication strategy and conducting educational campaigns to increase voters' technological literacy is emphasized.

In conclusion, it is stressed that trust is a fundamental factor for the successful implementation of electronic technologies in the electoral process. Without an adequate level of trust, even the most advanced technological solutions may be ineffective. A comprehensive approach is recommended, taking into account both technical and social aspects, with a particular emphasis on building and maintaining public trust.

Key words: trust, voter trust, electronic technologies, electoral process, electronic voting, legitimacy, data security, transparency, re-democratization.

Література:

1. Gumus O. D., Yalcinkaya T., Kayaalp A. Psychology of Turkish University Students as Electorate: The Mediating Role of Political Trust. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*. 2019. Vol. 6, no. 1. P. 45–62. DOI: 10.29333/ejecs/180.
2. Citrin J., Muste C., Robinson J. P., Shaver P. R., Wrightsman L. S. *Measures of political attitudes*. San Diego : Academic Press, 1999.
3. Darmawan I. E-voting Adoption in Many Countries: A Literature Review. *Asian Journal of Comparative Politics*. 2021. Vol. 6, no. 4. P. 482–504. DOI: 10.1177/20578911211040584.
4. Cheeseman N., Lynch G., Willis J. Digital dilemmas: the unintended consequences of election technology. *Democratization*. 2018. Vol. 25, no. 8. P. 1397–1418. DOI: 10.1080/13510347.2018.1470165.
5. Harvey D. *The Fetish of Technology: Causes and Consequences*. Macalester International. 2003. Vol. 13, no. 3. DOI: 10.1007/s13347-011-0035-6.
6. Yard M. *Direct Democracy: Progress and Pitfalls of Elections Technology*. Washington, DC : International Foundations of Electoral Systems, 2010.
7. Gonggrijp R., Hengeveld W. Nedap/groenendaal es3b voting computer: A security analysis. 2006. P. 1–16. DOI: 10.5555/1323111.1323112.
8. Pew Research Center. Concerns about democracy in the digital age. 2020. URL: <https://www.pewresearch.org/internet/2020/02/21/concerns-about-democracy-in-the-digital-age/> (дата звернення: 05.08.2024).
9. Avgerou C. Explaining Trust in IT-Mediated Elections: A Case Study of E-Voting in Brazil. *Journal of the Association of Information Systems*. 2013. Vol. 14. P. 420–451. DOI: 10.17705/1jais.00340.
10. Budurushi J., Neumann S., Renaud K., Volkamer M. Introduction to special issue on e-voting. *Journal of Information Security and Applications*. 2018. Vol. 38. P. 122–123. DOI: 10.1016/j.jisa.2017.12.003.
11. Куриленко Т. Довіра як соціальний феномен. Міжнародний науковий журнал юриспруденції та філософії. 2024. Т. 3, № 1. С. 20–26. DOI: 10.46299/j.isjpr.20240301.03.
12. Лисенко Д. П. Довіра як соціально-психологічний феномен. Теорія і практика сучасної психології. 2018. № 3. С. 123–126. URL: psp-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2018/26.pdf (дата звернення: 05.08.2024).
13. Krimmer R., Volkamer M., Dueñas-Cid D. E-Voting – An Overview of the Development in the Past 15 Years and Current Discussions. 2019. DOI: 10.1007/978-3-030-30625-0_1.
14. Nation Media Group. IEBC has questions to answer on how it chose electronic kits supplier. *Nation*. 2017. URL: <https://nation.africa/oped/opinion/--IEBC--on-how-it-chose-electronic-kits-safran/440808-3898436-sqc2hs/index.html> (дата звернення: 04.08.2024).
15. European Union Election Observation Mission. Uganda presidential, parliamentary and local council elections 18 February 2016: Final report. 2016. URL: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/212609/Uganda_presidential-parliamentary-election_18-February-2016_European-Parliament-report.pdf (дата звернення: 05.08.2024).
16. Detector Media. Meydan TV: Election results in Azerbaijan published a day before the election. 2013. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/2703/2013-10-09-meydan-tv-rezultaty-vyboriv-v-azerbaydzhani-oprylyudnyly-za-den-do-provedennya/> (дата звернення: 05.08.2024).
17. Adler E. State institutions, ideology and autonomous technological development. *Latin American Review*. 1988. Vol. 23, no. 2. P. 59–90. DOI: 10.1017/S0023879100022214.

References:

1. Gumus O. D., Yalcinkaya T., Kayaalp A. Psychology of Turkish University Students as Electorate: The Mediating Role of Political Trust. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*. 2019. Vol. 6, no. 1. P. 45–62. DOI: 10.29333/ejecs/180.
2. Citrin J., Muste C., Robinson J. P., Shaver P. R., Wrightsman L. S. *Measures of political attitudes*. San Diego : Academic Press, 1999.
3. Darmawan I. E-voting Adoption in Many Countries: A Literature Review. *Asian Journal of Comparative Politics*. 2021. Vol. 6, no. 4. P. 482–504. DOI: 10.1177/20578911211040584.
4. Cheeseman N., Lynch G., Willis J. Digital dilemmas: the unintended consequences of election technology. *Democratization*. 2018. Vol. 25, no. 8. P. 1397-1418. DOI: 10.1080/13510347.2018.1470165.
5. Harvey D. The Fetish of Technology: Causes and Consequences. *Macalester International*. 2003. Vol. 13, no. 3. DOI: 10.1007/s13347-011-0035-6.
6. Yard M. *Direct Democracy: Progress and Pitfalls of Elections Technology*. Washington, DC: International Foundations of Electoral Systems, 2010.
7. Gonggrijp R., Hengeveld W. Nedap/groenendaal es3b voting computer: A security analysis. 2006. P. 1–16. DOI: 10.5555/1323111.1323112.
8. Concerns about democracy in the digital age. Pew Research Center : веб-сайт. URL: <https://www.pewresearch.org/internet/2020/02/21/concerns-about-democracy-in-the-digital-age/> (дата звернення: 05.08.2024).
9. Avgerou C. Explaining Trust in IT-Mediated Elections: A Case Study of E-Voting in Brazil. *Journal of the Association of Information Systems*. 2013. Vol. 14. P. 420–451. DOI: 10.17705/1jais.00340.
10. Budurushi J., Neumann S., Renaud K., Volkamer M. Introduction to special issue on e-voting. *Journal of Information Security and Applications*. 2018. Vol. 38. P. 122–123. DOI: 10.1016/j.jisa.2017.12.003.
11. Kurylenko T. Dovira yak sotsialnyi fenomen [Trust as a social phenomenon]. *International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy*. 2024. Vol. 3, no. 1. pp. 20–26. DOI: 10.46299/j.isjpp.20240301.03. [in Ukrainian]
12. Lysenko D. P. Dovira yak sotsialno-psykholohichni fenomen [Trust as a socio-psychological phenomenon]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii [Theory and Practice of Modern Psychology]*. 2018. no. 3. pp. 123–126. URL: psp-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2018/26.pdf (accessed: 05.08.2024). [in Ukrainian]
13. Krimmer R., Volkamer M., Dueñas-Cid D. E-Voting – An Overview of the Development in the Past 15 Years and Current Discussions. 2019. DOI: 10.1007/978-3-030-30625-0_1.
14. IEBC has questions to answer on how it chose electronic kits supplier. *Nation* : веб-сайт. URL: <https://nation.africa/oped/opinion/--IEBC--on-how-it-chose-electronic-kits-safran/440808-3898436-sqc2hs/index.html> (дата звернення: 05.08.2024).
15. Uganda presidential, parliamentary and local council elections 18 February 2016: Final report. European Union Election Observation Mission: веб-сайт. URL: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/212609/Uganda_presidential-parliamentary-election_18-February-2016_European-Parliament-report.pdf (дата звернення: 05.08.2024).
16. Meydan TV: результати виборів в Азербайджані оприлюднили за день до проведення. *Detector Media* : веб-сайт. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/2703/2013-10-09-meydan-tv-rezultaty-vyboriv-v-azerbaydzhani-oprylyudnyly-za-den-do-provedennya/> (дата звернення: 05.08.2024).
17. Adler E. State institutions, ideology and autonomous technological development. *Latin American Review*. 1988. Vol. 23, no. 2. P. 59–90. DOI: 10.1017/S0023879100022214.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2024

Стаття рекомендована до друку 05.09.2024